

فرم حروف در کتیبه‌های سنگی «بنی‌حسنویه» (۳۳۰ - ۴۰۵ ه.ق)*

چکیده

بیان مسئله: در سال ۳۳۰ هجری قمری امیرحسین گُرد، همزمان با حکومت آل‌بویه، در غرب ایران، حکومت بنی‌حسنویه را پایه‌گذاری کرد. کتیبه‌های سنگی به‌دست آمده از این دوره علاوه بر ارائه اطلاعات موثق و مهم تاریخی، گویای سبک کتیبه‌نگاری و معرف فرم حروف این بخش از هنر نوشتاری قرن چهارم هجری قمری است. در پژوهش حاضر، با محور قرار دادن کتیبه‌های سنگی بنی‌حسنویه، تلاش می‌شود به مطالعه خط در این برهه که به‌نوعی بخشی از تاریخ آل‌بویه است، پرداخته شود. همچنین برای درک و شناخت بهتر فرم و شناسایی روش‌ترتیب و تحولات فرم حروف در کتیبه‌های سنگی بنی‌حسنویه، حروف این کتیبه‌ها با فرم حروف دو لوح چوبی دوره عضدالدوله (۳۶۳ ه.ق) مقایسه خواهند شد. اینکه مهم‌ترین ویژگی‌های فرم‌های نوشتاری کتیبه‌های بنی‌حسنویه چیست؟ سؤالی است که نگارندگان در پی پاسخگویی به آن هستند.

هدف: شناخت و معرفی فرم حروف و عناصر تزئینی کتیبه‌های سنگی بنی‌حسنویه هدف پژوهش حاضر است.

روش پژوهش: ماهیت پژوهش حاضر بنیادی است و به‌شیوه توصیفی-تحلیلی و بر پایه مطالعات اسنادی و تصویری شکل گرفته است. روش نمونه‌گیری هدفمند بوده و در مجموع پنج کتیبه سنگی از بنی‌حسنویه محور مطالعه این پژوهش قرار گرفته‌اند. این کتیبه‌های سنگی در سال‌های ۳۷۴-۴۰۴ ه.ق ساخته شده‌اند.

یافته‌ها: خط به‌کار رفته در کتیبه‌های سنگی مورد بررسی، خط کوفی تزئینی (مورق) است. نقوش دوپر و سه‌پر مهمترین عنصر تزئینی در ترکیب با فرم حروف در این کتیبه‌هاست. در این کتیبه‌ها، کتیبه‌نگار تلاش کرده است که فضای کتیبه را با کشیدگی، تغییر و ترکیب فرم حروف با نقوش تزئینی دوپر و سه‌پر، فرم میخ‌مانند و داسی‌شکل پر کند. گاهی نیز حروف کوچک و بزرگ هم ارتفاع نگارش شده‌اند. فرم نقوش و حروف متناسب با حروف قبل و بعد هر حرف تغییر کرده است و این امر تنوع فرم‌های نوشتاری را سبب شده است. شکل هندسی و ساده عناصر تزئینی در کتیبه‌های بنی‌حسنویه در الواح چوبی عضدالدوله مشاهده می‌شود. کتیبه‌ی سنگی پل کلهر بیشترین شباهت را به الواح چوبی عضدالدوله دارد.

کلیدواژه

بنی‌حسنویه، آل‌بویه، کتیبه سنگی، فرم حروف، خط

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری هنرهای اسلامی، دانشکده هنرهای صنعتی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

Email: s.khazaei@tabriziau.ac.ir

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی (کاربردی)، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران.

۳. استادیار گروه معماری واحد مشهد، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

*این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول در رشته هنرهای اسلامی، با عنوان «عنوان سبک‌شناسی کتیبه‌های آل‌بویه» با هدایت نگارندگان دوم و سوم در دانشگاه هنر اسلامی تبریز است.

مقدمه

در سده چهارم هجری، همزمان و همگام با پادشاهی آل‌بویه، حکومتی کارآمد در غرب ایران کنونی حضور داشت به‌نام بنی‌حسنویه (۳۳۰-۴۰۵ ه.ق) که ارتباطات و تعاملات نزدیکی با آل‌بویه داشتند و در برهه‌ای از زمان، پیمان اتحاد مابین این دو بسته شد. حسنویه پسر برزیکانی بر دینور و بخش وسیعی از باختر و جنوب غربی و جنوب ایران که سراسر محدوده کنونی لرستان (پیشکوه و پشتکوه) جزء آن بود، به فرمانروایی پرداخت. حاکمان بنی‌حسنویه به آبادانی توجه بسیاری داشتند، تعدادی کتیبه تاریخی از آن دوره به‌دست آمده است که به این مهم تأکید می‌کند و گویای این امر است. این کتیبه‌ها، علاوه بر ارائه اطلاعات تاریخی دقیق، معرف بخشی از تاریخ کتیبه‌نگاری آن روزگار است. از طرفی، با توجه به اهمیت این دوره در مسیر کتیبه‌نگاری در قرون اولیه اسلام، مطالعه فرم‌های نوشتاری به‌کار رفته در کتیبه‌ها، بخشی از مسیر سیر تحول خط را در این قرون روشن خواهد کرد. در پژوهش حاضر، با محور قرار دادن کتیبه‌های بر جای مانده از دوره بنی‌حسنویه، به مطالعه خط در کتیبه‌های این دوره پرداخته خواهد شد. در این راستا، به این سؤال که مهمترین ویژگی‌های فرم‌های نوشتاری کتیبه‌های بنی‌حسنویه چیست، می‌پردازد. پژوهش‌های این‌چنینی مرجعی برای مطالعه فرم حروف در دوره‌های مختلف‌اند. پژوهش حاضر مطالعه بخشی از حیطه وسیع کتیبه‌نگاری در هنر ایران است که با بررسی و پژوهش در آن، شناخت هرچند کوچک فرم حروف، در گستره وسیع کتیبه‌نگاری ایران، در قرن چهارم هجری، در منطقه لرستان، صورت می‌پذیرد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش مشاهده و توصیفی-تحلیلی نگارش شده است. ابتدا به توصیف و تحلیل کلی ساختار بصری کتیبه‌های بنی‌حسنویه پرداخته می‌شود. سپس، برای شناخت و مطالعه دقیق‌تر، فرم حروف در کتیبه‌های سنگی بنی‌حسنویه با فرم حروف در دو لوح چوبی مربوط به دوره عضدالدوله به سال ۳۶۳ ه.ق مقایسه خواهند شد. در مجموع پنج کتیبه سنگی از بنی‌حسنویه محور مطالعه پژوهش حاضر قرار گرفته‌اند. این کتیبه‌های سنگی مابین سال‌های ۳۷۴-۴۰۴ ه.ق ساخته شده‌اند.

پیشینه پژوهش

پژوهشی که به‌طور اخص به مطالعه فرم‌های نوشتاری کتیبه‌های سنگی بنی‌حسنویه بپردازد، مشاهده نشده است، اما در پژوهش‌هایی که در باب تاریخ این دوره انجام شده، اشاراتی به این کتیبه‌های سنگی شده که این امر بستر مناسبی را برای شناخت بیشتر این کتیبه‌ها ایجاد کرده است و به شرح ذیل است: از مهمترین پیشینه‌های پژوهش حاضر، کتاب «نخستین کتیبه‌ها در معماری اسلامی» نوشته «بلر» (۱۳۹۴) است که به مطالعه کتیبه‌های نخستین اسلام پرداخته که علاوه بر مطالب تاریخی به مطالعه و ریشه‌یابی فرم حروف در این کتیبه‌ها توجه داشته و در این بین، به کتیبه‌های سنگی بنی‌حسنویه، به‌عنوان بخشی از کتیبه‌های قرون نخستین، پرداخته است. همچنین، از جمله مقالات، می‌توان به مقالات زیر اشاره کرد: مقاله «ستوده» با عنوان «دو کتیبه از بدر بن حسنویه» (۱۳۴۴) و مقاله «ایزدپناه» با عنوان «کتیبه به خط کوفی در لرستان» (۱۳۴۵) که هر دو مقاله بسیار مختصر به بیان اطلاعات تاریخی دو کتیبه یکی کتیبه پل کشکان و دیگر کتیبه بنای امامزاده زید بن علی در شهر خرم‌آباد،

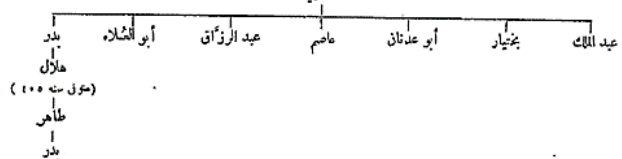
مربوط به بدرالدین حسنویه، پرداخته‌اند. «دهنوی» نیز در مقاله «حکومت بنی حسنویه از ظهور تا سقوط (۳۳۰ تا ۴۰۶ ق/۹۴۱ تا ۱۰۱۵م)» (۱۳۹۳) به بررسی تاریخی حکومت حسنویه پرداخته است و در پایان پژوهش اشاره‌ای به وجه تاریخی کتیبه رودخانه کشکان و پل کلهر داشته است. همچنین، «مرادی» در مقاله خود با عنوان «سرماج (دکان): محل گردهمایی پادشاهان جهان» (۱۳۹۷) نیز به بررسی تاریخی قلعه سرماج پرداخته و در پایان اشاره‌ای به کتیبه‌های به دست آمده از این قلعه کرده است. در مطالعات انجام شده، به وجه تاریخی و مطالعه متن کتیبه و نوع کتیبه در کنار مطالعات تاریخی از این دوره توجه شده است. در هیچکدام از موارد به بررسی خط و فرم در کتیبه‌های بنی حسنویه پرداخته نشده است. با مطالعات تاریخی انجام شده دوره بنی حسنویه و خوانش کتیبه‌های آن، جای خالی مطالعه و بررسی فرم حروف که وجه بصری نوشتاری کتیبه‌هاست، احساس می‌شود. پژوهش پیش‌رو، از منظر مطالعه فرم حروف این بخش از تاریخ، هرچند گامی کوچک در شناخت سیر تحول فرم حروف در کتیبه‌ها، حائز اهمیت است.

بنی حسنویه

آغاز حکومت حسنویه گرد، با حکمرانی «رکن‌الدوله دیلمی» مصادف بود. این حکمران بویهی همواره رویه‌ای دوستانه، در قبال حسنویه در پیش گرفته بود (ابن مسکویه رازی، ۱۳۷۶، ج ۶، ص. ۳۲۸). «حکام این سلسله، همزمان با عصر زرین فرهنگ اسلامی در قرن چهارم ه.ق در بخشی از منطقه جبال حاکم شدند (نمودار ۱). منطقه تحت سیطره این حکومت حائلی میان بغداد، مرکز خلافت اسلامی، شیراز و خراسان، از مراکز قدرت آل بویه و سامانیان، در شرق جهان اسلام بود. نخستین حاکم بنی حسنویه امیرحسین بود؛ ولی در واقع فرزند وی، حسنویه، بود که توانست با گسترش قلمرو و نیز افزایش اقتدار خویش، در مقابل رقبا، در عمل به عنوان بنیانگذار این سلسله مطرح شود» (دهنوی، ۱۳۹۳، ص. ۱۰۶). حسنویه در سال ۳۶۹ ه.ق در قلعه سرماج درگذشت (دهنوی، ۱۳۹۳، ص. ۱۰۸). پسران او «ابوالعلاء»، «عبدالرزاق»، «ابوالنجم بدر»، «ابوعبدان بختیار» و «عبدالملک» متفرق شدند. از میان آنان فقط بدر مقام یافت. وی با کمک و حمایت «عضدالدوله، توانست به قدرت برسد. بدر در زمان حیات عضدالدوله، از وی اطاعت کرد. پس از مرگ عضدالدوله و روی کار آمدن «مصمصام‌الدوله»، بدر پایه‌های قدرت خویش را استحکام بخشید و در عصر حاکمیت «بهاء‌الدوله» به اوج قدرت خود رسید. به گفته «ابن اثیر»: کار بدر بن حسنویه شأن و منزلتی بزرگ یافت و از دیوان خلیفه، ملقب به ناصرالدین و ناصرالدوله گردید (ابن اثیر، ۱۳۵۱، ص. ۱۵-۲۷۵). «بدر، پسر حسنویه، در سال ۳۸۸ ه.ق در زمامداری خود به اوج ترقی رسیده بود. او در دوران فرمانروایی خویش به امور عمرانی و آبادانی توجه خاص داشت و لرستان چند پل بزرگ بر روی رودهای کشکوه و سمیره ساخت که اکنون نیز خرابه‌های آن‌ها با کتیبه‌هایی به خط کوفی باقی است» (ایزدپناه، ۱۳۷۶، ص. ۱۴۵-۱۴۶).

الحسین الکردي البرزکاني

حسنویه

نمودار ۱. نسب‌نامه بنی حسنویه.

منبع: زامباور، ۱۳۵۶، ص. ۳۲۱.

کتیبه‌های سنگی بنی حسنویه

در مجموع، پنج کتیبه سنگی متعلق به دوره حکومت بنی حسنویه به شرح ذیل معرفی می‌گردد:

۱. کتیبه سنگی پل کلهر^۱: اولین کتیبه به دست آمده از این دوره کتیبه «پل کلهر»^۲ بر رود کشکان به سال ۳۷۴ ه.ق است (تصویر ۱). دو لوحه سنگی همانند با هم که لوح شرقی نابود شده، اما لوح غربی هنوز پابرجاست و نوع کتیبه «احدائیه»^۳ است و بر صخره‌های دو سوی پل کلهر بر روی پل کشکان در شمال روستای معمولان نزدیک خرم‌آباد قرار دارند (بلر، ۱۳۹۴، ص. ۸۱). این بنا به شماره ۲۵۸۶ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. «این لوح با پنج سطر کوفی مورق نقر شده و این جفت لوح سنگی نخستین کتیبه‌های برجای مانده از بدر بن حسنویه فرزند و مشهورترین فرد از خاندان حسنویه است. بدر شاپورخواست (خرم‌آباد امروزی) را مرکز حکومت خود قرار داد و بر سراسر کوهستان از «جندی شاپور» (نزدیک دزفول) تا شرق بین‌النهرین حکمرانی می‌کرد. او به پاس خدمتی که به دیلمیان کرده بود توانست قدرت خود را حدود سی و پنج سال (از سال ۳۶۹ تا ۴۰۵ هجری قمری) حفظ نماید» (پرویز، ۱۳۹۹).

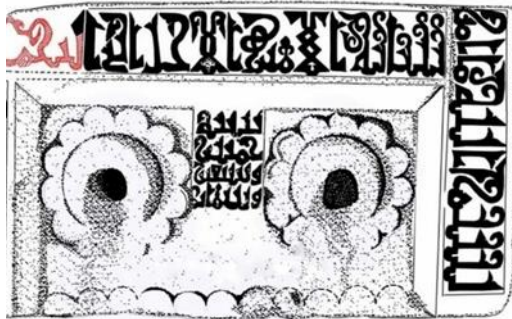
تصویر ۱. کتیبه سنگی «پل کلهر»، ه.ق، اجرای دستی «هرتسفلد»-۱۹۲۸ میلادی. منبع: پرویز، ۱۳۹۹.

در کتیبه‌های خط کوفی، اصولاً تمام حروف و کلمات متوالی و پشت سر هم روی خط کرسی قرار می‌گیرند؛ اما، در کتیبه پل کلهر، این اصل رعایت نشده است. گویا کتیبه‌نگار از مهارت کافی برخوردار نبوده یا اینکه هدف دیگری داشته است. هنرمند در انتهای کتیبه، با مشکل کمبود فضا برای جایگذاری متن مواجه شده و کلمات را روی هم قرار داده است. در مواردی، کلمه‌ای از متن کتیبه جا افتاده و کتیبه‌نگار آن را بین سطور جای داده است. اینگونه روی هم نوشتن حروف و کلمات در سایر کتیبه‌ها وجود ندارد و توالی کلمات در این کتیبه از نظم و دلیل خاصی پیروی نمی‌کنند؛ همچنین نامنظم بودن فاصله بین خطوط کرسی ترکیب کلی کتیبه را آشفتگی و خوانش^۴ را سخت کرده است (تصویر ۱). استفاده از چند خط کرسی در نگارش کلمات (مانند نگارش کلمات پیچیده در خطوط مستدیر) از ترکیب‌های است که در بعضی کتیبه‌های بنی حسنویه و همچنین آل بویه، مشاهده می‌شود، کلمه «النجم» و «الحسین» در کتیبه پل کلهر (جدول ۱). حروف، (م)، (ن) دنباله‌های رو به بالا دارند. نوک دنباله‌های (م، ن، ج، د) به برگ‌هایی دو پر می‌رسد. برگ (م) در بسم دو پر است و (م) و (ه) اول را به نخلکی آراسته‌اند.

جدول ۱. خط کرسی در کتیبه پل کلهر. منبع: نگارندگان.

				
کلمه‌ی النجم و الحسین	منبع: قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲	فخرالدوله، ۳۷۴ ه.ق. منبع: www.zeno.ru		

۲. کتیبه‌های سنگی آب‌انبار حسنویه: دومین کتیبه مورد مطالعه در پژوهش حاضر مربوط می‌شود به آب‌انباری به سال ۳۷۵ ه.ق در ویرانه‌های «شاپورخواست» که نزدیک خرم‌آباد یافت شده است (تصویر ۲). این لوحه‌ای سنگی با دو کتیبه^۵ نقر شده به کوفی مورق^۶؛ الف. نوار پیرامون قاب و ب. درون قاب. نوع کتیبه احداثیه است. «این کتیبه همانند کتیبه قبلی از متن نمی‌توان به ماهیت بنایی که ساخته‌اند پی برد؛ محتمل است آب‌انباری بوده باشد؛ چرا که به گفته رودراوری بدر بن حسنویه مال بسیار خرج ساختن آب‌انبارها کرده بود» (بلر، ۱۳۹۴، ص. ۸۲). این کتیبه نواری پیرامونی دارد و نقش‌هایی گیاهی پرکاری زمینه قاب اصلی را پر کرده است. به برگ‌های دو پر اکتفا نکرده‌اند و بر دندان‌های (ب) و (س) در بسم برگ‌های سه پر نهاده‌اند. «کتیبه نوشتاری زیبا و ظریف دارد. اگرچه در مضمون از کتیبه پل کلهر پیروی می‌کند، اما پرداخته‌تر از آن است. نواری پیرامون دارد و نقش دو گل لوتوس پرکار به‌شکل برجسته و قبه مانند، زمینه قاب اصلی را پر کرده‌اند» (پرویز، ۱۳۹۹).

تصویر ۲. کتیبه آب‌انبار حسنویه، ۳۷۵ ه.ق، عکس و اجرا از احمد پرویز. منبع: پرویز، ۱۳۹۹.

کتیبه‌نگار، در ساختار حروف این کتیبه، از اصول کتیبه‌نگاری پیروی کرده و گویی دستش به کتیبه‌نویسی آشنا بوده است. ساختار بصری حروف، در این کتیبه، در عین شباهت‌های پایه‌ای با سایر کتیبه‌های بنی حسنویه، دارای ویژگی‌هایی است که شخصیت حروف و کلمات در این کتیبه را متمایز کرده است. ارتفاع حروف تقریباً در تمام کتیبه یکسان است و حتی حروفی مانند (س) که از حروف دارای ارتفاع کوتاه محسوب می‌شود، علاوه بر کشیدگی در راستای عمودی و ترکیب با عنصر تزینی (فرم دو پر)، با سایر حروف عمودی مانند (الف) هم‌ارتفاع شده است. به‌نوعی هنرمند سعی کرده تمام کتیبه را با کشیدگی حروف در محور عمودی و الحاق فرم‌های تزینی کشیده و همراه کردن گره‌های ساده با حروف پر کند. حروف با حضور فرم دو پر دارای تنوع ضخامت شده‌اند و به ساختار هم‌ارتفاع حروف کتیبه ضرب‌آهنگ داده است. هنرمند حروف یکسان را مشابه نگارش نکرده است؛ مانند حرف (س) (جدول ۴). گویی حروف فرم خود را از فرم حروف قبل و بعد خود و همچنین موقعیتشان در کتیبه وام‌دار

هستند. حروف و عناصر تزئینی در این کتیبه دارای نظم و ساختار بصری منسجم‌تری نسبت به سایر کتیبه‌های بنی‌حسنویه دارد.

۳. کتیبه‌های سنگی پل کشکان: کتیبه دیگر متعلق به این دوره، مربوط به پل کشکان^۸ نزدیک خرم‌آباد است (تصویر ۳). «به استناد کتیبه‌ای که خوشبختانه از پل کشکان به‌جای مانده و هم‌اکنون در قلعه «فلک افلاک» نگهداری می‌شود، این پل به «ابونجم بدر بن حسنویه» منتسب و ساخت آن در طی سال‌های ۳۸۹ تا ۳۹۹ هجری قمری در مدت ده سال صورت گرفته است» (سجادی، ۱۳۸۱، ص. ۲۴۱). «کتیبه سنگی با هفت سطر کوفی مورق^۹ و نوع کتیبه احداثیه است. کتیبه بر الگوی دو کتیبه پیشین بدر بن حسنویه استوار است؛ اما در اینجا کتیبه سنگی بزرگتر است و از این رو متن مفصل‌تر شده است. بسم‌الله را کامل نوشته‌اند و تاریخ صدور فرمان و هم تاریخ پایان کار را آورده‌اند. نکته جالب اینکه در این کتیبه خبری از لقب بدر بن حسنویه، ناصرالدوله نیست. این لقب را خلیفه در سال ۳۸۸ ه.ق به درخواست بهالدوله دیلمی بدو داده بود. در ترسیم این کتیبه پیداست که اسلوب به خط مشابه کوفی مورق دو کتیبه پیشین است؛ با آن برگ‌های دو پر بر سر حروف و آن نخلکی که بر سر (م) است. افزون بر این میان دو (ل) در الله هم نخلکی نهاده‌اند» (بلر، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۶). حروف (الف) و (ل) که در زبان عربی حرف تعریف است و چند بار در صیغه شهادت و واژه الله تکرار می‌شود، هنرمندان را تحریک و تشویق کرد تا در به‌هم پیچاندن فراستگی‌های آن‌ها راه‌های نبوغ‌آمیز بیابند (شیمیل، ۱۳۸۹، ص. ۳۷).

تصویر ۳. کتیبه پل کشکان، ۳۹۹ ه.ق، عکس و اجرا از احمد پرویز. منبع: پرویز، ۱۳۹۹.

کتیبه پل کشکان همانند دو کتیبه پل کلهر (تصویر ۱) و پل حسنویه (تصویر ۶) در چند سطر نگارش شده است. فاصله بین سطور به‌اندازه‌ای است که امتداد و کشیدگی حروف عمودی سبب تداخل سطرها نشده است. حروف یکسان در حالت کلی شبیه به هم نگارش شده‌اند، اما در فرم به‌صورت دقیق منطبق با یکدیگر نیستند. به‌عنوان مثال، فرم دندانها. با تمام این توصیفات روحیه کلی کتیبه، منسجم و عناصر دارای وحدت در فرم و شکل هستند. رشد و حرکت فرم دو پر در بین حروف و سطور سبب شده تمام سطح کتیبه با نقوش و کلمات پر شوند. همراهی نقوش و حروف در همراهی فضاهای منفی کتیبه، ترکیبی سیال و روان ایجاد کرده است. وزن^{۱۰} حروف نسبت به کتیبه پل حسنویه که مشابهت بیشتری با این کتیبه دارد، زیاد نیست. نبود اصول نگارشی برای فرم حروف، سبب کاهش خوانایی شده است. مانند تنوع ارتفاع دندانها که قانون ثابتی برای نسبت دندانها به یکدیگر و نسبت به سایر حروف وجود ندارد.

۴. کتیبه‌های سنگی قلعهٔ سرماج: دو قطعه سنگ مزین به خط کوفی در روستای «سرماج»^{۱۱} محفوظ در موزهٔ ایران باستان (شماره ۳۲۸۰) به‌دست آمده است. چهار قطعه سنگ مشابه دیگر مزین به خط کوفی مزره‌گرده‌دار به‌دست آمده که دو قطعه در بالای پل «چهر»^{۱۲} و دو قطعهٔ دیگر در قبرستان روستای شاه‌آباد «سفلی»^{۱۳} قرار دارند. در مجموع تعداد شش قطعه سنگ مستطیلی‌شکل شکسته شده تاکنون در قلعهٔ سرماج موجود است (چهری، م و چهری، ر، ۱۳۹۶، ص. ۱۸۲) (تصاویر ۵ و ۴). بر هر پاره نواری تزیینی است به پهنای ۵۰ سانتیمتر که ۲۰ سانتیمتر از آن کتیبه‌هایی به کوفی مورق و معقد بالای کتیبه نوار تزیینی است به پهنای ۱۰ سانتیمتر و بالاتر از آن نواری با نقش کنگره به پهنای ۲۰ سانتیمتر است و نوع کتیبه‌ها قرآنی^{۱۴} هستند. گویا هر شش سنگ در یک بنا بوده است؛ چرا که بر همهٔ آن‌ها نوار کتیبه و تزیینات مشابهی به چشم می‌آید. بر هر سنگ یک یا دو کلمه از کتیبه‌ها باقی مانده است. پیداست که عبارات کوتاه قرآنی باشد. متن کتیبه یکی از سنگ‌ها^{۱۵} (الف) بسم‌الله است که آن را به خطی بسیار مزین نوشته‌اند. (الف) و (ل) در الله در بالا به هم رسیده‌اند و قوسی میانشان پدید آمده است. از اسلوب خط بر می‌آید که این سنگ‌ها کار روزگار نخستین اسلامی باشد. در آن روزگار سرماج در حکم دژ بنی‌حسنویه در نزدیکی تخت‌گاهشان، دینور بود. کوفی مورق در این کتیبه‌ها هم مانند کتیبه‌های پیشین انتهای حرف (م) با فرم گردن‌قویی منتهی به فرم دو پر نگارش شده است. در کتیبه‌های پل کلهر نیز (ه) را با دو حفره کنار هم و نخلکی روی آن قرار گرفته است. البته اینجا تزیینات حروف بیشتر و دایره‌هایی در کنار آن نخلک نشسته است. میان دو کتیبهٔ پیشین پل‌ها نخلکی هم در میانه (الله) نشسته است (بلر، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۹-۱۱۰). «در اطراف کتیبه‌ها، دو ردیف نقوش هندسی تزیینی به‌شکل مثلث‌های روی هم قرار گرفته با دایرهٔ بزرگ با سوراخی در وسط به‌شکل چشم دیده می‌شود. درمورد مثلث‌ها و فضای خالی بین آن‌ها، هنرمند کاملاً بعدنمایی و عمق دادن به آن‌ها را رعایت کرده است» (چهری، م و چهری، ر، ۱۳۹۶، ص. ۱۸۳). در کتیبه‌های بنی‌حسنویه، اسلوب‌های مختلف خط را هم‌زمان به‌کار برده‌اند. درهم پیچیدن حروف را، علاوه بر کتیبه‌های قرآنی، قلعهٔ سرماج در کتیبهٔ آب‌انبار نیز دیده می‌شود. کتیبه‌های سرماج درون ملک شخصی نصب کرده‌اند و قصد نداشته‌اند پیامی برسانند پس این کتیبه‌ها را بسیار پرکار و تاحدی پیچیده ساخته‌اند. بلر معتقد است اسلوب خط تاحدی به محتوای متن وابسته است. در واقع متن‌های تاریخی را به خطوط ساده و خوانا می‌نوشته‌اند و متن‌های دعایی و مذهبی و قرآنی را با خطوط پرکار و پیچیده و مزره‌گر (گلدار). در سنگ‌های کتیبه‌دار سرماج تا حدی عجیب و نامعمول‌اند؛ آنچنان که نمی‌توان به روشنی گفت در کجا جای داشته‌اند (بلر، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۰-۱۱۲).

تصویر ۵. کتیبه‌های سرماج. منبع: چهری، م و چهری، ر، ۱۳۹۶، ص. ۱۸۳۹.

تصویر ۴. کتیبه سنگی کشف شده در منطقه

تاریخی سرمج. منبع: مرادی، ۱۳۹۷،

ص. ۱۷۷.

۵. کتیبه سنگی پل حسنویه: آخرین کتیبه مربوط می‌شود به کتیبه سنگی «پل حسنویه»^{۱۶} سال ۴۰۴ ه.ق لوحی سنگی با پنج سطر کوفی که اکنون در امامزاده زید در غرب مسجد جامع خرم‌آباد نگهداری می‌شود (تصویر ۶). نوع کتیبه احداثیه است. اسلوب کلی کتیبه همانند کتیبه‌های پیشین بدر بن حسنویه است. «در این کتیبه بدر لقبی تازه یافته است: مولی امیرالمؤمنین. تاریخ کتیبه یک سال پیش از مرگ بدر است. ساختار کتیبه در مقایسه با کتیبه نخستین کتیبه پل کلهر که بسیار سنجیده بود کمابیش آشفته است. نمونه از اینکه (لی) از مولی جا افتاده است و همین سبب است که ستوده این کتیبه را تلگرافی خوانده است. لزوماً هم نمی‌توان آن را به بنایی نسبت داد که کتیبه در آن نصب شده است. چرا که تاریخ ساخت این بنا ۹۵۰ ه.ق است. بر پایه مقایسه این کتیبه با دیگر کتیبه‌های بدر حسنویه، می‌توان آن را به پل یا بنای عام‌المنفعه دیگری نسبت داد» (بزر، ۱۳۹۴، ص. ۱۳۱).

تصویر ۶. کتیبه پل حسنویه، ۴۰۴ ه.ق، عکس و اجرا از احمد پرویز. منبع: پرویز، ۱۳۹۹.

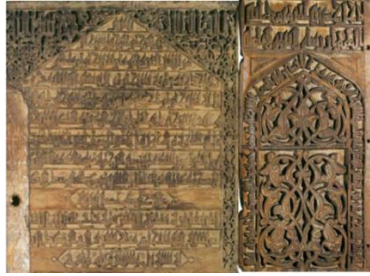
در ضخامت فرم‌های نوشتاری متن این کتیبه از الگوی ثابتی پیروی نمی‌شود. فرم حروف نسبت به کتیبه پل کشکان (تصویر ۳) ضخیم‌تر است، سبب شده فضای کتیبه تیره‌تر و متراکم‌تر به نظر بیاید. فرم کلی نوشتار با سایر کتیبه‌های این دوره، مشابهت دارد و همچنین ترکیب کلی کتیبه به‌ظاهر هماهنگ به نظر می‌رسد، اما کیفیت نوشتار در تمام سطح کتیبه یکسان نیست، اتصالات حروف در بخش‌های پایانی متن ضعیف، ناهماهنگ با سایر بخش‌های کتیبه است. عدم تشابه فرم در حروف یکسان کاملاً مشخص است و به اصول اولیه نگارش در آن‌ها توجه نشده است؛ مثال، فرم حرف (ن) با امتداد رو به بالا به‌صورت گردن‌قویی است، اما هیچکدام از فرم‌های این حرف در این کتیبه کاملاً شبیه هم نیستند. حروف (و)، (م) که با فرم گردن‌قویی ترکیب شده‌اند نیز مشابه یکدیگر نگارش نشده‌اند (جدول ۲). در کتیبه‌های خط کوفی گاهی هنرمند برای به‌دست آوردن ترکیب زیبا، ممکن است از یک حرف چندین فرم مختلف استفاده کرده باشد، اما در این کتیبه، یک حرف با یک فرم مشخص، یکسان نگارش نشده است. کتیبه پل حسنویه نسبت به سایر کتیبه‌ها، مشابهت بیشتری به کتیبه پل کشکان دارد.

جدول ۲. مقایسه حروف. منبع: نگارندگان.

	ه	ه	ر	ن	ن	ن	و
فاصله‌ی بین حروف و کلمات	ه	ه	ر	ن	ن	ن	و

فرم حروف در کتیبه‌های سنگی بنی حسنویه

هنرمندان قرون اولیه انواع بسیار زیبایی از خط کوفی را طراحی کردند و در آثار مختلف به کار گرفتند. این خط از تزیینات جدا نبود (خزایی، ۱۳۸۱، ص. ۴). کتیبه‌ها غیر از جنبه تزیینی و آرایش ساختمان اهمیت زیادی از نظر تاریخی و مذهبی دارند و می‌توانند مجهولات بسیاری از ویژگی‌های دوره هنری مربوط به خود را روشن سازند. علاوه بر این‌ها خطوط عربی و فارسی در طی قرون به سبب کیفیت فرم حروفشان در کاربردهای مختلف و در کنار تزیینات گیاهی و یا اتصال به آثار زیبایی را به وجود آورده‌اند (شایسته‌فر، ۱۳۹۸، ص. ۹۹-۱۰۰). در این میان، شناخت فرم حروف در دوره‌های گوناگون، می‌تواند بخشی از پازل و معمای سیر تحول فرم حروف را روشن سازد. فرم‌هایی که در هر دوره نماینده‌ای از روش و سبک نوشتاری زمان خودشان هستند. کتیبه‌نگاری در دوره آل بویه، از شرایط ویژه‌ای برخوردار است، به نوعی کتیبه‌نگاری جایگاه خود را در هنر زمانش یافته است و تقریباً در تمام آثار کتیبه‌نگاری مشاهده می‌شود به طوری که وجه تمایز هنر قرون اولیه اسلام و همچنین آل بویه با قبل از اسلام را در استفاده از کتیبه‌نگاری می‌دانند. کتیبه‌نگاری دوره بنی حسنویه جدا از رشد و تحول هنر رسمی زمان خود یعنی آل بویه نیست. همانطور که گفته شد، تعاملات و ارتباطات حسنویه با حاکمان آل بویه، بین هنر این دو پیوندی را ایجاد کرده است. در برخی سکه‌ها حاکمان حسنویه، نام پادشاهان آل بویه را بر روی سکه‌های خود ضرب شده است (تصویر ۷). برای درک بهتر فرم حروف در کتیبه‌های بنی حسنویه، علاوه بر مطالعه مجزای حروف کتیبه‌های این بخش از تاریخ، به مقایسه آن‌ها با فرم حروف در کتیبه‌های لوح‌های چوبی عضدالدوله ۳۶۳ ه.ق پرداخته می‌شود (تصویر ۸). آنچه برای شناخت حروف در کتیبه‌های بنی حسنویه مدنظر قرار گرفته شده، شکل حروف است. برای وصول این امر، باید به شناخت ویژگی‌های ریختی و شکلی حروف در کتیبه‌ها و اینکه شکل حروف تا چه حد در راستای خوانش و تبعیت از فرم اولیه خود هستند توجه نمود. شاخصه‌های شکلی حروف برای تشخیص هر حرف اهمیت دارد. همانطور که گفته شد، «حرکت‌های افقی، عمودی، مایل، دوران، ریزاندام، ترکیبی و غیره در خطوط مختلف متفاوت بوده و تنوع فرمی فراوانی را موجب شده است، این مسأله در خطوط کوفی که دارای اصول نگارشی ثابت و مشخصی نیست، بیشتر جلب توجه می‌کند. در خطوط اسلامی حروف تک در ترکیب با یکدیگر در یک کلمه، عموماً، در سه وضعیت قرار می‌گیرند: یا در ابتدا کلمه واقع می‌شوند و یا در میانه و یا در آخر کلمه. تغییر در محل قرارگیری حرف در کلمه عموماً با تغییر شکل حرف همراه است. بنابراین متناسب با نوع حرف و محل قرارگیری آن، گاهی حروف از نظر شکلی تفاوت‌های بسیاری با حرف مفرد خود دارند، تا جایی که در برخی مواقع، هیچ شباهتی بین حرف مفرد و کارکردش در میان کلمه وجود ندارد. در حالی که همه اشکال حرف دارای یک آوا هستند. مانند تفاوت (ی) به (ب) که از نظر تعریف شکلی بسیار متفاوت هستند. در بررسی شکلی حروف مشاهده می‌شود که شباهت‌هایی میان پاره‌هایی از حروف وجود دارد، بدین معنا که برخی از پاره‌ها، یا قسمت‌ها یک حرف در حروف دیگر عیناً تکرار شده و موجب شباهت بخشی از دو یا چند حروف با یکدیگر می‌شود» (افشارمهاجر، صالحی و فرید، ۱۳۹۵، ص. ۴۶).

تصویر ۸. الواح چوبی عضدالدوله ۳۶۳ ه.ق.

منبع: Okaneh, 2006, p272.

تصویر ۷. نام شمس‌الدوله بر روی سکه دوره بدر بن حسنویه، ۴۰۲ ه.ق.

منبع: <https://acsearch.info>.

مطالعه منفرد حروف

حرف (الف) همیشه ساکن و به یک شکل است (ابوبکر محمد بن سراج، ۱۳۸۸، ص. ۱۰). «نخستین شکل از الفبای اسلامی حرف (الف) است که در تمام حالت‌های قرارگیری پیش‌میان و پس‌کلمه حالت ایستا و عمودی را داراست، این نکته در واقع شاخصه شناسایی این حرف به‌شمار می‌رود. الف یک پاره تشکیل‌دهنده دارد که در تمام انواع خط بر روی خط کرسی می‌نشیند. حرف (الف) در اتصال‌ها نیز تنها با حروف پیش‌از خود برخورد می‌نماید و در این حالت نیز شاخصه شکلی خود را حفظ می‌کند» (افشار مهاجر و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۴۶). حرف (الف) در کتیبه‌های بنی‌حسنویه، حالت عمودی خود را حفظ کرده و زائده‌ای به بیرون مشابه کتیبه لوح چوبی عضدالدوله دارد. انتهای این حروف، عنصر تزئینی دو پر و در مواردی با فرم مشابه آن یعنی فرم بادبزنی ترکیب شده است (جدول ۳).

جدول ۳. فرم حرف الف. منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آب‌انبار حسنویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسنویه	لوح چوبی عضدالدوله

حرف (ب) کوچک به نمایندگی از حروف (ت ث ن ی) مورد بررسی قرار می‌گیرد. این حروف در الفبای اسلامی ایرانی از شاخصه‌های شکلی ثابتی پیروی می‌نمایند، تفاوت آن‌ها در محل قرارگیری نقطه است (ابوبکر محمد بن سراج، ۱۳۸۸، ص. ۱۰). در تشریح این حرف باید گفت که حالت افقی یا خوابیده مهمترین شاخصه شناسایی حرف (ب) به‌صورت مفرد و حرف آخر از کلمه است. در حالت (ب) کوچک که پاره‌ای از (ب) اصلی است وجه شباهت (ب) کوچک با (ب) اصلی تنها در دندان شروع این حرف است (افشار مهاجر و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۴۷). (ی، ن) کوچک شباهتی به فرمشان در حالت مفرد ندارد. «حرف (س) با ردیابی نمونه‌های خطی باقی مانده از قرون اولیه اسلامی تا حدود قرن‌های پنجم و ششم ه.ق می‌توان بیان نمود که تنها شاخصه شناخت حرف (س) حضور سه دندان آن است. در تک‌حرف و پس‌کلمه، حرکت گرد در ادامه این سه دندان وجود داشته است که این حرکت گرد ارزش خوانش ندارد» (افشار مهاجر و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۵۰). در کتیبه‌های مورد مطالعه فقط

(س) کوچک وجود دارد و به سبب شباهت دندان‌های (س) با حروف (ت ث ن ی) در یک بخش قرار گرفته‌اند. در تمام کتیبه‌ها، فرم دندانۀ اول در کنار حرفی مانند (س) و یا سایر حروف مشابه (ب) از قانون مشخصی پیروی نمی‌کند، کتیبه‌نگار براساس نیاز ترکیب‌بندی، دندانۀ اول را گاهی برابر و گاهی کوتاه‌تر و گاهی نیز به صورت پلکانی نسبت به دندان‌های مجاور و یا حرفی مانند (س) نگارش کرده است. ترکیب همجواری دندان‌ها، بسیار متنوع و گویا براساس ترکیب حروف و کلمات مجاور ارتفاع دندان‌ها، انتخاب شده است. حروف دندان‌دار مشابه با برش مورب دندان‌ها در کتیبه عضدالدوله است. الحاق فرم دو پر در کتیبه آب‌انبار حسنویه و قلعه سرماج در اتصال با دندان مشاهده می‌شود (جدول ۴).

جدول ۴. فرم حرف س حروف دندان‌دار ن ب. منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آب‌انبار حسنویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسنویه	لوح چوبی عضدالدوله	فرم دندان‌ها

حرکت‌های مدور و منحنی در حرف (ح) در کنار ساختار افقی دو حرکت متضاد را ایجاد کرده است که در کنار هم به تعادل و هماهنگی نسبی رسیده‌اند (علی‌بیگی و چارثی، ۱۳۸۸، ص. ۱۵). حرکت رفت و برگشتی افقی در پاره نخست حرف (ح)، مهمترین شاخصه شناسایی این حرف است، که این امر در کتیبه‌های سنگی حسنویه در راستای حروف عمودی و در ترکیب با فرم گردن‌قویی نگارش شده و نماینده حروف (ج، خ) نیز است. حروفی که وجه تمایزشان در نقطه است و به سبب عدم حضور نقطه در کتیبه‌نگاری، سبب ناخوانایی و یا خوانش سخت شده است. در متن کتیبه‌های پیش‌رو، در پژوهش حاضر، حرف (ح) بزرگ استفاده نشده است. فرم کلی حرف (ح) در تمام کتیبه‌ها در این پژوهش یکسان است و متناسب با حروف همجوار، با حرکتی انحنادار در جهت محور عمودی کشیده شده‌اند. این فرم در لوح‌های چوبی عضدالدوله حضور دارد و شباهت زیادی با کتیبه پل حسنویه دارد. حرف (ح) در کتیبه‌های پل کلهر، آب‌انبار حسنویه و پل کشکان با فرم تزیینی دو پر همراه شده است (جدول ۵).

جدول ۵. حروف ج خ ح. منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آب‌انبار حسنویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسنویه	لوح چوبی عضدالدوله

«ساختار کلی حرف (د) اغلب دو خط موازی است که روی خط کرسی قرار می‌گیرد و از قسمت راست به هم پیوسته است و در خط فوقانی آن در سمت چپ زائده‌ای به سمت راست دارد. در نگارش‌های مختلف، تغییر اندازه طول این حروف بر روی خط کرسی مشاهده می‌شود» (علی‌بیگی و چارثی، ۱۳۸۸، ص. ۱۵). «حرف (د) از نظر رانش قلم بسیار شبیه پاره‌های نخستین حرف (ح) است، چرا که از دوپاره چپ به راست و راست به چپ تشکیل

شده است - که در خط‌های مختلف با شیب‌های متنوعی نوشته می‌شود- در خط کوفی تفاوت این حرف با (ح) در زاویه دوپاره و دهان باز بودن آن است» (افشار مهاجر و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۴۸). فرم پایه حرف (د) با فرم این حرف در لوح چوبی عضدالدوله یکسان است؛ با این تفاوت که در کتیبه‌های بنی حسنویه با عناصر تزئینی اغراق شده‌ای ترکیب شده و آنچه که در حرف (د) بسیار مورد توجه است، چرخش داسی شکل قسمت بالایی حرف (د) که به فرم دو پر ختم می‌شود و در کتیبه‌های پل کلهر، آب‌انبار حسنویه و پل کشکان به‌وضوح قابل مشاهده و در کتیبه‌های پل حسنویه و لوح‌های چوبی عضدالدوله، نمونه ساده‌تری از این فرم دیده می‌شود (جدول ۶).

جدول ۶. فرم حرف د. منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آب‌انبار حسنویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسنویه	لوح چوبی عضدالدوله
			-		

حرف (و) به سبب مشابهت با حرف (ر) در نگارش در این بخش توضیح داده می‌شود. «برخی از حروف در الفبای اسلامی از ریزاندام‌های گرد تشکیل می‌شوند که متناسب با هر خطی، فضای میان این اشکال گرد می‌تواند بسته یا باز باشد (به تعبیر سنتی حرکت‌های کور و چشم‌دار). حرف (و) نیز در پاره نخست خود از این ریزاندام‌ها تشکیل شده است. حرف (و) از حرکت مایلی که از سمت راست پاره نخست (حالت گرد) به سمت پایین میل دارد، قابل شناسایی است. فضای خالی زیر پاره نخستین حرف بسیار مهم است که در کتیبه‌های کوفی، فضای خالی زیر فرم دایره‌ای وجود ندارد. حرف (و) مانند دو نمونه پیشین (ر) و (د) تنها در پس کلمه، قابلیت اتصال دارد» (افشار مهاجر و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۵۰). حرف (ر) ساختار خنثی نسبت به حالت افقی و عمودی دارد. همچنین با توجه به حرکت‌های منحنی منطبق با دایره از جمله حروف مدور است (علی بیگی و چارثی، ۱۳۸۸، ص. ۱۵). فرم ساده و عاری از تزئین حرف (ر) در کتیبه پل کلهر، مشابه لوح چوبی عضدالدوله است با این تفاوت که در کتیبه پل کلهر این حرف دارای کمی انحناست. از مهمترین ویژگی‌های این دو حروف در کتیبه‌های بنی حسنویه به‌غیر از کتیبه پل کلهر، همراهی آن‌ها با فرم گردن‌قویی و هم‌ارتفاع شدن با حروف عمودی است که سبب شباهت حرف (و) به (ق) شده و خوانایی آن را کاهش داده است و یا در شناسایی این حروف ابهام ایجاد کرده است. فرم حرف (ر) در کتیبه پل کشکان، کاملاً از اصول نگارش این حرف نسبت به سایر کتیبه‌ها عدول کرده و در راستای ترکیب‌بندی فرم‌های همجوار تغییر فرم یافته و تشخیص آن به‌صورت منفرد سخت است (جدول ۷).

جدول ۷. فرم حروف و، ر. منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آب‌انبار حسنویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسنویه	لوح چوبی عضدالدوله

دسته بلند حرف (ط) سبب تمایز با حرف (ص) شده و ارتفاعی همانند حرف (الف) دارد (علی‌بیگی و چارثی، ۱۳۸۸، ص. ۱۵). فرم عمودی دسته (ط) در خط کوفی بستری برای خلق فرم‌های متنوع نسبت به حرف (ص) شده است. این حرکت عمودی جزء ضروری در خوانش این حرف به حساب می‌آید. «دنباله‌های بلند حروف (ک) و (ط) که در خط کوفی اوایل آشکارا گسترده (مبسوط) بود، شمره‌های بلند ظریفی به سمت راست می‌پذیرد» (شیمیل، ۱۳۸۹، ص. ۳۴). دسته حرف (ط) در کتیبه‌های بنی‌حسویه همانند الواح چوبی عضدالدوله فرم گردن‌قویی به خود گرفته که امتداد آن به فرم دو پر ختم می‌شود، اما این حرف در کتیبه پل کلهر، با دسته عمودی منتهی به فرم پیکانی نگارش شده است (جدول ۸).

جدول ۸. فرم حرف ط. منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آبانبار حسویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسویه	لوح چوبی عضدالدوله

«حرف (ع) دارای دو شاخصه متفاوت در مکان‌های مختلف است. بدین معنا که در تک‌حرف و پیش‌کلمه، حرکتی مدور با دهانه باز به سمت راست شاخصه شناسایی آن است و در میان‌کلمه و پس‌کلمه، شکلی مثلث‌مانند رو به پایین دارد که می‌تواند سوراخ داشته باشد. در تک‌حرف و پس‌کلمه، حرف (ع) همراه حرکت گرد دارای دهانه باز به سمت راست است» (افشار مهاجر و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۵۲). بخش مؤثر در خوانایی آن کاملاً در بالای خط کرسی قرار می‌گیرد (علی‌بیگی و چارثی، ۱۳۸۸، ص. ۱۵). حرف (ع) در اغلب کتیبه‌های کوفی بیشترین تنوع را نسبت به سایر حروف داراست، اما در کتیبه‌های سنگی حسویه، فرم ساده‌تری نسبت به سایر حروف دارد. فقط در کتیبه پل کشکان و کتیبه قلعه سرماج مقداری جنبه تزئینی به خود گرفته و همچنین این حرف در لوح‌های چوبی عضدالدوله، کاملاً ساده و هندسی نگارش شده است (جدول ۹).

جدول ۹. فرم حرف ع، ع، ع. منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آبانبار حسویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسویه	لوح چوبی عضدالدوله

پاره نخست حرف (ف) حالتی گرد دارد که در تمام حالت‌های نگارشی آن مشترک و حرکت دوم آن که از حرف (ب) گرفته شده است و ارزش خوانشی ندارد (افشار مهاجر و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۵۳). گفتنی است که فضای خالی و سوراخ داخل پاره نخست به‌ندرت از فرم شبه دایره‌ای عدول کرده است و اغلب در حرف (ف) به صورت ساده و گاهی حرکت دوم این حرف بدون کشیدگی نگارش شده است. فرم این حرف در کتیبه‌های بنی‌حسویه، همانند لوح چوبی عضدالدوله ساده و عاری از تزئین است. حرف (ق) نیز از نظر ویژگی‌های ریختی مانند حرف (ف) است. هنگامی که جدا نوشته شود، به سمت پایین انحنا می‌یابد (ابوبکر محمد بن سراج، ۱۳۸۸، ص. ۱۴). حرف (ق)، به دلیل فرم دایره‌وار، قسمت دومش، در اغلب موارد، مشابه با سایر حروف دایره‌ای مانند (ل)، (ن)

نوشته شده است. در این کتیبه‌ها حرف (ق) بزرگ استفاده نشده است. تنوع فرم این حرف به واسطه ترکیب با فرم میخ‌مانند و کشیدگی در شکل دایره‌ای آن دیده می‌شود. فرم میخ‌مانند با حرف (ف) در کتیبه پل کشکان و پل حسنویه همراه شده است. در حالی که در لوح‌های چوبی عضالدوله فرم دایره‌ای پاره اول این حرف حالت مثلثی کشیده به خود گرفته و در کتیبه پل کلهر، با مقداری تیزی نگارش شده است (جدول ۱۰).

جدول ۱۰. فرم حروف ف ف منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آب‌انبار حسنویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسنویه	لوح چوبی عضالدوله
	-		-		
	-		-		

حرف (ل) دارای حرکتی بلندتر از حرف (الف) و فرم دایره (ن) و در تمام انواع خطوط دارای دوباره شکلی است. البته شاخصه شناسایی این حرف به‌ویژه در پیش‌کلمه و میان‌کلمه تنها پاره نخست آن محسوب می‌شود (افشار مهاجر و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۵۴). «حرکت هماهنگ که حاصل ترکیب مناسب حروف افقی با حروف عمودی در این حرف از کسالت و خستگی چشم جلوگیری می‌کند؛ زیرا ترکیبات حروف از نظر عمودی و افقی بودن و اتصال آن‌ها به یکدیگر برحسب ذوق و سلیقه کتیبه‌نگار صورت گرفته، این موضوع نشان از انعطاف‌پذیری حروف است و خوشنویس می‌تواند آن‌ها را به هر شکلی که می‌خواهد درآورد» (علی‌بیگی و چارثی، ۱۳۸۸، ص. ۸-۹). پاره دوم حرف (ل) همانند حرف (ر) در الواح چوبی عضالدوله است، بدین معنا که فرم دایره‌ای آن کامل نشده است. این فرم با اندکی ایجاد انحنا در کتیبه پل کلهر مشاهده می‌شود. در سایر کتیبه‌ها، فرم دو پر به شکل اول و وسط حرف (ل، ـل) متصل و در اتصال این حرف با حروف همجواریش به‌غیر از کتیبه پل کلهر از اتصال ل‌شکل استفاده شده است. در کتیبه پل کشکان این حرف از حالت صاف و عمودی خود خارج شده است (جدول ۱۱).

جدول ۱۱. فرم حرف ل، ـل منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آب‌انبار حسنویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسنویه	لوح چوبی عضالدوله
			-		

در حرف (م)، دوباره تشکیل‌دهنده وجود دارد: حرکت گرد و حرکت (الف) که تنها در تک‌حرف و پس‌کلمه و به‌سمت چپ دایره اتصال می‌یابد و سپس به‌سمت پایین کشیده می‌شود. این حرکت از حالت افقی تا عمودی قابل‌دوران است که این را از گستره خط کوفی تا شکسته می‌توان دید. دغدغه شباهت این حرف به حرف (و) در توصیف یک رساله قدیمی که از قرن چهار هجری باقی‌مانده کاملاً مشهود است: تفاوت (م) آخر یا (م) تنها با حرف (و) در این است که (م) یک دایره کوچک است که به سر یک خط خمیده چسبیده و خمیدگی همچون پشت و کمر آن است، ولی (و) یک دایره کوچک است که به سر یک خط خمیده چسبیده و خمیدگی همچون شکم آن

است (ابوبکر محمد بن سراج، ۱۳۸۸، ص. ۱۶). «شاخصه شناسایی حرف (م) پاره نخست آن بوده و وسعت شکلی آن می‌تواند از دایره تا مربع باشد. این پاره در بیشتر مواقع نسبت به خط افقی یا کرسی رو به پایین قرار می‌گیرد» (افشار مهاجر و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۹۵). حرف (م) با شکل‌های متنوعی در کتیبه‌های سنگی بنی حسنویه ظاهر شده، برخلاف حرکت رو به پایین انتهای (م)، این حرف با اتصال به فرم گردن‌قویی با خطوط عمودی هم‌ارتفاع شده است. فرم میخ‌مانند نیز در بالای حرف (م)، (م) و (م) دیده می‌شود. این امر در الواح چوبی مربوط به دوره عضالدوله ۳۶۳ ه.ق نیز مشاهده می‌شود. در فرم‌های نوشتاری این حرف در کتیبه‌های بنی حسنویه، نقوش تزیینی نقش کلیدی را بازی می‌کنند. حالت میخ‌مانند بالای حرف (م) تزیینی‌تر و پچیده‌تر نسبت به لوح‌های چوبی عضالدوله است (جدول ۱۲).

جدول ۱۲. فرم حرف م م م م. منبع نگارندگان.

پل کلهر	آب‌انبار حسنویه	پل کشکان	قلعه سراج	پل حسنویه	لوح چوبی عضالدوله

فرم نیم‌دایره یا نیمه‌بیضی رو به بالا مهمترین شاخصه شناسایی حرف (ن) است که منشأ حرکت دوم بسیاری از حروف دیگر است. البته شاخص‌ترین وجه شناسایی این حرف در حالت پیش کلمه و میان کلمه وجود دندان در شروع این حرف است (افشار مهاجر و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۵۵). «فرق بین (ی) و (ن) در آخر کلمه این است که (ی) برگردانده می‌شود و (ن) خمیدگی و انحنا پیدا می‌کند» (ابوبکر محمد بن سراج، ۱۳۸۸، ص. ۱۶). در این کتیبه‌ها، حروف دایره‌ای مانند (ن، ل، ح) روی خط کرسی قرار گرفته‌اند و نقش سازنده‌ای را در نگهداری نیروی موجود در فرم حروف در بالای خط کرسی دارد؛ اما در دو الواح چوبی عضالدوله و کتیبه پل کلهر امتداد فرم حروف دایره‌ای مانند (ن، ل) و همچنین حروفی مانند (ر، و) به زیر خط کرسی امتداد یافته‌اند. فرم حرف (ن) در لوح چوبی عضالدوله، هندسی و ساده همانند حرف (ل، ر) است. فرم این حرف در کتیبه پل کلهر با کمی انحنای بیشتر تکرار شده، اما در سایر کتیبه‌ها با اتصال فرم گردن‌قویی، شباهتی با فرم‌های (و، ر) ایجاد کرده و در کتیبه آب‌انبار حسنویه، با گره قلبی‌شکل و فرم دو پر همراه شده است (جدول ۱۳).

جدول ۱۳. فرم حرف ن ن ن. منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آب‌انبار حسنویه	پل کشکان	قلعه سراج	پل حسنویه	لوح چوبی عضالدوله

حرف (ه) شاید بتوان گفت ریزاندام‌ترین حرف در حروف اسلامی حرف (ه) است. دایره بسته‌ای با یک فضای خالی در میان آن به دست می‌دهد. پیراستگی این حرف تا آنجاست که اگر اضافی به آن افزوده شود، به حرفی مانند (م) شباهت می‌یابد. تفاوت (ه) و (م) که هر دو در اصل به شکل دایره هستند، در این است که وقتی (ه) در اول یا وسط کلمه قرار گیرد با یک خط در وسطش به دو نیم می‌شود. به همین دلیل، با (م) اشتباه نمی‌شود و وقتی در آخر کلمه قرار می‌گیرند، خمیدگی (م) باعث تفاوت بین (ه) و (م) می‌شود (ابوبکر محمد بن سراج، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۸).

۱۶). (ه) و انواع آن از جمله حروفی است که در خط کوفی بیشترین تنوع را در نوشتار دارد. وجه اشتراک حرف (ه) در کتیبه‌های بنی حسویه، فرم میخ ماندی است که در امتداد خط وسط (ه) استفاده شده است، در لوح‌های چوبی عضالدوله حضور دارد، اما در کتیبه‌های بنی حسویه با اتصال به فرم دو پر متناسب با حروف ماقبل و مابعد و همچنین ترکیب‌بندی کتیبه جنبه تزیینی تر به خود گرفته است (جدول ۱۴). فرم (ه) آخر در اتصال به فرم دو پر گاهی با حروف عمودی هم‌ارتفاع شده است. از فرم‌های گلدار و برگدار برای پر کردن فواصل میانی، پایین و بالای حروف استفاده می‌شد (شیمیل، ۱۳۸۹، ص. ۳۶). حرف (ه) وسط با دو دایره کنار هم نوشته‌اند و در کتیبه چوبی عضالدوله نیز بدین صورت نگارش شده است.

جدول ۱۴. فرم حرف ه، هـ منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آبانبار حسویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسویه	لوح چوبی عضالدوله
					

(ی) حرکت رفت و برگشتی که سه پاره پرتحرک است، در میان کلمه به یک دندانه یک‌پاره تبدیل می‌شود. گاهی در همان تک حرف پاره نخست (یعنی حرکت از راست به چپ) ثابت می‌ماند و پاره دوم به حرکتی برگشتی خود ادامه می‌دهد که به آن (ی) معکوس گفته می‌شود. شاخصه شناسایی این حرف می‌تواند پاره نخست و دوم آن (حرکت رفت و برگشت) در تک حرف‌ها و پس کلمه‌ها باشد. در پس کلمه و میان کلمه شاخصه شناسایی این حرف به یک دندانه تغییر شکل می‌دهد (همان ویژگی شکلی که در حروف (ب) و (ن) نیز رخ می‌دهد) در این حالت‌ها، وجه شناسایی این حرف از دیگر حروف وجود دو نقطه در زیردندانه است (افشار مهاجر و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۵۷). «در خط کوفی، شکل‌های گوناگون این حرف متناسب با فضا سازی ویژه‌ای که سطر دارد انتخاب و نوشته می‌شود. کشیدگی این حروف روی کرسی، غلبه با حرکت افقی است» (علی بیگی و چارنی، ۱۳۸۸، ص. ۱۶). در کتیبه‌های آبانبار حسویه و قلعه سرماج حرف (ی) موجود نبود. در کتیبه پل کلهر به صورت (ی) معکوس ساده نگارش شده و کتیبه پل حسویه، کاملاً مشابه با لوح‌های چوبی عضالدوله نگارش شده است با حرکتی رو به بالا و سپس حرکت (ی) معکوس. فرم معکوس این حرف در کتیبه پل کشکان فرم نیم‌دایره گرفته است (جدول ۱۵).

جدول ۱۵. فرم حرف ی، یی منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آبانبار حسویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسویه	لوح چوبی عضالدوله
	-		-		

شیوه اتصال حروف

از دیگر موارد در مبحث شکل حروف، نحوه اتصال حروف به یکدیگر است. فرم اتصال حروف، شکل نوشتار را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد، در کتیبه‌های سنگی بنی حسویه، دو نوع اتصال U شکل و اتصال ساده دیده می‌شود. در

بیکره

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

مطالعه فرم حروف در کتیبه‌های سنگی «بنی حسنویه» (۳۳۰ - ۴۰۵ ه.ق)

دوره یازدهم، شماره ۳۰، زمستان ۱۴۰۱ شماره صفحات ۷۶ تا ۹۶

۹۲

کتیبۀ پل کلهر، تنها از اتصال ساده و در کتیبه سنگی آبانبار حسنویه، از فرم U شکل در اتصالات حروف استفاده شده است. فرم U شکل در اتصال تک تک قسمت‌های حروف در این کتیبه مشاهده می‌شود، حتی مابین دندان‌های حرف (س). گویی هدف کتیبه‌نگار خلق فرمی تزئینی برای این کتیبه بوده است. در کتیبه سنگی پل کشکان، اغلب از اتصال U شکل و در بعضی موارد از اتصال ساده استفاده شده و اتصال در کتیبه سنگی قلۀ سرماج مشابه اتصال در کتیبه سنگی آبانبار است. اتصالات در کتیبه سنگی پل حسنویه به علت یکسان نبودن قوت و ضعف در فرم حروف و کلمات حالتی از ابهام قرار دارند، اینگونه دریافت می‌شود که از هر دو اتصال ساده و U شکل در این کتیبه سنگی بهره برده شده است. اما در نهایت در الواح چوبی عضدالدوله به صورت مشخص و واضح از هر دو نوع اتصال برای نگارش کتیبه بهره برده‌اند (جدول ۱۶).

جدول ۱۶. اتصال حروف. منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آبانبار حسنویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسنویه	لوح چوبی عضدالدوله
ثلثانه	بسم	ثلثانه	حمن	الله بقا	سبحان حمن

در مجموع مطالعه حروف، می‌توان اینگونه بیان کرد که در کتیبه‌نگاری، حروف در اتصالات مختلف فرم‌های یگانه‌ای به خود می‌گیرند، این فرم‌ها اگرچه از روح زمانه هنر نوشتاری خود پیروی می‌کند، اما شخصیت مستقل و واحدی دارند. برای مقایسه کلی فرم حروف در کتیبه‌های بررسی شده، سه کلمه (الله، لا و حسین) که تقریباً در تمام کتیبه‌ها حضور دارند، در جدول ۱۷ و همچنین فرم حروف مورد بررسی در جدول ۱۸ در کنار هم قرار گرفته‌اند.

جدول ۱۷. مقایسه فرم کلمات لا، الله، الحسین. منبع: نگارندگان.

پل کلهر	آبانبار حسنویه	پل کشکان	قلعه سرماج	پل حسنویه	لوح چوبی عضدالدوله

بیکه

فصل نامه علمی، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

مطالعه فرم حروف در کتیبه‌های سنگی «بنی حسنویه» (۳۳۰ - ۴۰۵ ه.ق)

دوره یازدهم، شماره ۳۰، زمستان ۱۴۰۱ شماره صفحات ۷۶ تا ۹۶

۹۳

جدول ۱۸. فرم حروف در کتیبه‌های مورد بررسی. منبع: نگارندگان.

حروف	لوح چوبی عضالدوله، ۲۶۳ه	کتیبه پل کلهر، ۲۷۴ه	کتیبه آب‌انبار حسنویه، ۳۷۵ه	سنگ‌نگاره پل کشکان، ۳۹۹ه	کتیبه قلعه سراج، ۳۷۰ یا ۳۹۰ه	کتیبه پل حسنویه، ۴۰۴ه
الف						
مشابهت فرم حرف (الف) در تمام کتیبه‌ها مشاهده می‌شود. فرم یادبزنی انتهای این حرف در لوح چوبی عضالدوله به فرم دو پر در سایر کتیبه‌ها تحول یافته است.						
س و حروف دندانه‌دار						
دندانه‌های حرف (س) دارای برش مورب هستند و در کتیبه آب انبار حسنویه و قلعه سراج به فرم دو پر منتهی شده‌اند.						
ح						
در تمام کتیبه‌ها کشیدگی بخش بالای حرف (ح) در محور عمودی دیده می‌شود و با فرم دو پر ترکیب شده است.						
د، ذ						
فرم داسی شکل در حرکت بالایی حرف (د) در تمام کتیبه‌ها مشاهده می‌شود، با ترکیب این فرم با فرم دوپر فرم‌های پیچیده‌تری ایجاد شده است.						
ر، ړ						
و						
حرف (و) و (ړ) در الواح چوبی عضالدوله هندسی و ساده‌اند. در کتیبه‌ی پل کلهر دارای کمی انحنا می‌شوند و در سایر کتیبه‌ها انتهای این حروف با فرم گردن‌قویی و فرم دوپر ترکیب می‌شوند.						
ط						
دسته‌ی عمودی حرف (ط) با گردش به سمت راست که یادآور فرم داسی‌شکل است، با فرم دوپر ترکیب شده است. تنها در کتیبه‌ی پل کلهر، کاملاً عمودی نگارش شده است.						
ع، عـ						
حرف (ع عـ) بیشترین تنوع فرم را در کتیبه‌های مورد بررسی داشته و (ع، عـ) در کتیبه‌های پل حسنویه، سراج و پل کشکان با فرم میخ‌مانند فرم جدیدی ساخته است.						
ف						
تحول فرم (فـ) روند ثابتی ندارد، در کتیبه الواح چوبی عضالدوله، در محور عمودی کشیده شده و در کتیبه پل کشکان با فرم میخ‌مانند همراه شده است.						
ل						
حرف (ل) در مسیر تحول خود، از فرم ساده‌ی هندسی، دارای کمی انحنا شده و در کتیبه‌های آب‌انبار حسنویه و پل کشکان با فرم دوپر ترکیب شده است.						
م، مـ						
حرف (مـ) (م) در ترکیب با فرم میخ‌مانند در راستای فرم این حرف در کتیبه‌های عضالدوله است و در کتیبه‌های سنگ نوشته‌های حسنویه به فرم گردن‌قویی در (م) منتهی شده است.						
ن						
فرم هندسی حرف (ن) در کتیبه لوح چوبی عضالدوله به فرم کاملاً منحنی در کتیبه‌ی پل کلهر تبدیل و سایر کتیبه‌ها فرم دایره‌ای این حرف با فرم گردن‌قویی ترکیب شده است.						
هـ، هـ						
تنوع فرم میخ‌مانند در ترکیب با حرف (هـ هـ) مشاهده می‌شود.						
س						
حرف (س) در الواح چوبی عضالدوله و کتیبه پل حسنویه مشابه و در کتیبه پل کلهر دارای فرم معکوس کشیده است. در کتیبه‌ی پل کشکان با فرم گردن‌قویی ترکیب شده است.						

نتیجه

با مطالعه فرم حروف در کتیبه‌های سنگی بنی حسنویه، رد پای فرم‌های نوشتاری الواح چوبی عضالدوله در این کتیبه‌ها شناسایی شد، که نشان از تأثیر بخش غربی سلسله آل بویه بر هنرمندان بنی حسنویه بیشتر از شاخه شرقی (شاخه جبال و ری) دارد. با توجه به ترتیب تاریخی کتیبه‌های بنی حسنویه، کتیبه سنگی پل کلهر که با فاصله ده سال از الواح چوبی عضالدوله نگارش شده است و بیشترین شباهت را با این الواح دارد با این تفاوت که حروف در راستای محور عمودی کشیده‌تر، حروف منحنی‌تر و فرم دو پر با حروف همراه شده است. فرم حروف در کتیبه‌های سنگی بنی حسنویه، دارای انحنای بیشتری نسبت به فرم حروف الواح چوبی عضالدوله (دارای فرم‌های هندسی و عاری از تزئین) هستند و در ترکیب با فرم‌های تزئینی دو پر، میخ‌مانند و فرم گردن‌قویی، فرم‌های پیچیده‌تری را حاصل کرده‌اند. این تزئینات ویژگی‌های بصری کتیبه‌های سنگی بنی حسنویه را تحت تأثیر خود قرار داده و وجه تزئینی آن را بیشتر کرده است. یکی از مهمترین ویژگی‌های کتیبه‌های سنگی بنی حسنویه، عدم امتداد حروف به زیر خط کرسی است و کتیبه‌نگار حتی حروفی که به‌طور معمول امتدادشان به زیر خط کرسی است، روی خط کرسی نوشته، حروفی مانند (ر، ل، و، ن). این امر، فقط در کتیبه کلهر، همانند الواح چوبی دوره عضالدوله رعایت نشده است. در کتیبه آب‌انبار کلهر به سبب هم‌ارتفاع شدن حروف، کمترین تنوع خط کرسی را دارد و نظم و هماهنگی در بین حروف و در ترکیب کلی کتیبه دیده می‌شود. کتیبه پل کلهر بیشترین تنوع خط کرسی را داراست. این امر ضرب‌آهنگ چشم‌نوازی را به کتیبه داده است. علاوه بر آن، فاصله بین سطوح و طول سطرهای آن برابر نیست. کتیبه‌های بنی حسنویه و آب‌انبار حسنویه نسبت به سایر کتیبه‌ها، دارای تراکم و فشردگی حروف و نوشتار هستند، تقریباً هنرمند سعی کرده است، ارتفاع حروف را یکسان کند. در تمام کتیبه‌های سنگی مورد بررسی حکومت بنی حسنویه، تمام سطح کتیبه با حروف پر شده است. در این کتیبه‌ها هر کلمه در یک قالب مشخص قرار نمی‌گیرد، بدین معنا که فرم حروف مابین کلمه قبل یا بعد کشیده شده و گسترش یافته است. فرم‌های تزئینی همچون مایعی روان فضای مابین حروف را پر کرده‌اند. این امر به‌وسیله ترکیب حروف با فرم دو پر، فرم میخ‌مانند و همچنین فرم گردن‌قویی انجام شده است. این مسأله، حتی به قیمت تغییرهای نامتعارف در فرم حروف صورت گرفته، فرم‌هایی که سبب کاهش خوانایی شده‌اند. در کتیبه پل حسنویه، فرم نوشتاری در قالب اصول کتیبه‌نگاری نمی‌گنجد. یکی از مهمترین ویژگی‌های حروف در کتیبه‌نگاری این دوره، تغییر و تحول فرم حروف به‌نفع ترکیب‌بندی است، اگرچه کتیبه‌های سنگی بنی حسنویه و پل کشکان، از سنت نگارش حروف زمان خودش پیروی می‌کنند، اما حروف بدون توجه به خوانایی و اصول کتیبه‌نگاری نگارش شدند. قوت و ضعف حروف در تمام حروف این دو کتیبه یکسان نیست. از طرفی اگرچه کتیبه پل کلهر، اصول سطرنویسی کتیبه‌نگاری رعایت نشده، اما از سنت نگارش حروف پیروی کرده است؛ حروف خوانا هستند و کتیبه‌نگار سعی کرده است، فرم نوشتاری در تمام حروف یکسان باشد.

تقدیر و تشکر

در پایان از راهنمایی‌های جناب آقای دکتر محمد خزایی استاد مشاور نگارنده اول در رساله دکتری سبک‌شناسی کتیبه‌های آل بویه به سبب نظرات ارزنده و تاثیرگذارشان در روند این مقاله کمال تشکر و قدردانی را داریم.

پی‌نوشت

۱. «محوطه تاریخی بنای پل کلهرد یا کلهرت معمولاً که گاه به آن کلهر نیز می‌گویند» (پرویز، ۱۳۹۹).
۲. متن کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما امر ببنائه الامير الاجل ابوالنجم بدر بن حسويه بن الحسين اطال الله بقائه ابتغاء ثواب الله عز و جل في سنة اربع و سبعين و ثلثمائه اثابه الله عليه (بلر، ۱۳۹۴، ص. ۸۰؛ پرویز، ۱۳۹۹).
۳. «شمار زیادی از کتیبه‌ها به ذکر تاریخ و بانی تعمیرات اختصاص می‌یابد. برخی از این کتیبه‌ها تماماً مختص توصیف این رویدادهاست و برخی حاوی متنی مذهبی است که در انتهای آن‌ها از تاریخ بانیان تعمیر یا ساخت بنا یاد شده است. به هر صورت، اهمیت هر دوگونه این کتیبه‌ها از آنجاست که اطلاعاتی از تحولات کالبدی در اختیار می‌گذارند. معمولاً در کتیبه‌های احداثیه پس از یاد خدا و دعای بانی، تاریخ ساخت یا تعمیر بنا و نام مباشران و معمار آمده است» (صحرگرد، ۱۳۹۵، ص. ۷۶).
۴. «خوانایی مفهومی است کلی که هر دو مفهوم خوانایی (Readability) و قابلیت تشخیص حروف (Legibility) را در بر می‌گیرد» (افضل طوسی، ۱۳۹۵، ص. ۷۳).
۵. متن کتیبه: «بسم الله ما امر ببنائه اميرالاجل ابوالنجم {بدر} بن حسويه؛ سنة خمس و سبعين و ثلثمائه» (بلر، ۱۳۹۴، ص. ۸۲).
۶. کوفی مورق (برگدار) آنست که فواصل بین حروف به وسیله انحناى شاخه‌ها و برگ‌ها پر شده باشد (فضائلی، ۱۳۶۲، ص. ۱۵۳).
۷. دکتر احمد پرویز، باستان‌شناس اهل پلدختر.
۸. پل کشکان در ۵۲ کیلومتری غرب شهرستان خرم‌آباد در گذر راه باستانی شاپورخواست به طرهان و سیمره و سیروان در محلی به نام بان اسپه بر روی رودخانه کشکان واقع شده است (پیرحیاتی، پدram و انیسی، ۱۳۹۸، ص. ۳). این پل در مسیر راه‌های باستانی از شمال به سیروان (سیروان) از جنوب شاخه دیگری از آن به طرف خوزستان امتداد می‌یافته است (سجادی، ۱۳۸۱، ص. ۲۴۵). پل کشکان با جهت شرقی، غربی در وضعیت فعلی دارای چهارده پایه به طول ۲۳۵ متر، دو طرف دره را به هم متصل نموده است (سجادی، ۱۳۸۱، ص. ۲۵۱).
۹. متن کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما امر ببنائه الامير الاجل ابو النجم بدر بن حسويه بن الحسين اطال الله بقائه في سنة تسع و ثمين و ثلثمائه و فرغ منه في سنة تسع و تسعين ثلثما {ئه من بعد} عشرة سنين اثابه الله عليها» (بلر، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۶؛ پرویز، ۱۳۹۹).
۱۰. وزن، یکی از ویژگی‌های نوشتاری، برابر است با حجم سطوح سیاه روی پس‌زمینه سفید (افضل طوسی، ۱۳۹۵، ص. ۷۶).
۱۱. سراج در جنوب شرق بیستون محوطه ساسانی که در سده‌های نخستین اسلامی نیز آباد بوده است در کیلومتری جنوب شرق بیستون قرار دارد (بلر، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۸).
۱۲. پل چهر در پنج کیلومتری غرب سراج بر روی رودخانه گاماسی او در دوره پهلوی ساخته شده است (چهری، م و چهری، ر، ۱۳۹۶، ص. ۱۸۲).
۱۳. روستای شاه‌آباد سفلی در فاصله سه کیلومتری شرق روستای سراج قرار دارد (چهری، م و چهری، ر، ۱۳۹۶، ص. ۱۸۲).
۱۴. گروپ و نجم‌آبادی (ایران‌شناس برجسته ۱۳۰۱-۱۳۹۵) معتقدند؛ بر مبنای تاریخ نوشتاری به زبان عربی این کتیبه سنگی می‌توان سال ۳۷۰ یا ۳۹۰ ه. ق را برای این کتیبه‌های سنگی تعیین کرد (مردادی، ۱۳۹۷، ص. ۱۷۶).
۱۵. «چنین می‌نماید این سنگ بر جانب راست درگاهی جای داشته است. زیرا کتیبه به نواری عمودی با نقش گره‌ای هندسی مرکب از هشت و پنج می‌رسد. می‌توان چنین پنداشت که یکی دیگر از این سنگ‌ها در جانب چپ همان درگاه بوده است؛ چرا که با نواری عمودی آغاز می‌شود و کتیبه در پس این نوار است. متن این کتیبه، به نظر گروپ و نجم‌آبادی، الرحمن است» (بلر، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۸).
۱۶. متن کتیبه: بسم الله هذا ما امر ببنائه امير الاجل ابونجم بدر بن حسويه ابن الحسين مو {لی} اميرالمون اطال الله بقاه و فرغ من بنائه {ائه} في سنة اربع مائه نفع الله (بلر، ۱۳۹۴، ص. ۱۳۱).

منابع

- ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد. (۱۳۵۱). *تاریخ کامل و بزرگ ایران و اسلام* (جلد ۱۵) (ترجمه علی هاشمی حائری). تهران: کتب درسی.
- ابن مسکویه رازی. (۱۳۷۶). *تجارب الامم* (جلد ۶) (ترجمه علینقی منزوی). تهران: انتشارات توس.
- ابوبکر محمد بن السری السراج. (۱۳۸۸). رساله النقطه و الخط، (تصحیح و ترجمه حمیدرضا مستفید). *نامه بهارستان*، (۱۰)، صص. ۶۶-۵.

- افشار مهاجر، کامران، صالحی، سودابه و فرید، امیر. (۱۳۹۵). شاخصه‌های تشخیص حروف در الفبای خط‌های اسلامی. *فصلنامه هنرهای تجسمی و کاربردی*، (۱۸)، صص. ۳۳-۶۰.
- افضل طوسی، عفت‌السادات. (۱۳۹۵). ارتباط شخصیت‌سازی در طراحی حروف و ویژگی‌های نوشتاری و زیباشناسانه. *فصلنامه مبانی هنرهای تجسمی*، (۲)، صص. ۷۱-۸۲.
- ایزدپناه، حمید. (۱۳۴۵). کتیبه به خط کوفی در لرستان. نشریه یغما، (۲۲۴).
- ایزدپناه، حمید. (۱۳۷۶). آثار باستانی و تاریخی لرستان (جلد ۱). تهران: انجمن آثار ملی.
- بلر، شیلا. (۱۳۹۴). نخستین کتیبه‌ها در معماری دوره اسلامی. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- پرویز، احمد. (۱۳۹۹). سرگذشت کتیبه تاریخی پل کشکان. تاریخ دسترسی: خردادماه ۱۴۰۱ <https://poldokhtarnews.ir>
- پرویز، احمد. (۱۳۹۹). کتیبه آب انبار بدر بن حسنویه در شاپورخواست (خرم‌آباد امروزی). تاریخ دسترسی: خردادماه ۱۴۰۱ <https://poldokhtarnews.ir>
- پرویز، احمد. (۱۳۹۹). کتیبه تاریخی پل گلهرت معمولان. تاریخ دسترسی: خردادماه ۱۴۰۱ <https://poldokhtarnews.ir>
- پیرحیاتی، مهدی، پدram، بهنام و انیسی، علیرضا. (۱۳۹۸). حفاظت از پل ساسانی-اسلامی کشکان استان لرستان با رویکرد منظر فرهنگی (هنری). *پژوهش مطالعات هنر اسلامی*، ۱۵(۳۵)، صص. ۱-۲۵.
- چهری، محمداقبال و چهری، رامین. (۱۳۹۶). بنای سنگی سماج، قلعه‌ای از دوره حسنویه بر روی سازه‌ای ساسانی. *فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۷(۱۳)، صص. ۱۷۳-۱۸۸.
- علی بیگی، رضوان و چارثی، عبدالرضا. (۱۳۸۸). سیر تحول خط کوفی در نگارش قرآن‌های سده اول تا پنجم هجری و بررسی ساختار آن. *فصلنامه تحلیلی-پژوهشی نگره*، (۱۲)، صص. ۵-۱۷.
- خزایی، محمد. (۱۳۸۱). هزار نقش. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- دهنوی، نظام علی. (۱۳۹۳). حکومت بنی‌حسنویه از ظهور تا سقوط (۳۳۰ تا ۴۰۶ ق / ۹۴۱ تا ۱۰۱۵ م). *پژوهش‌های تاریخی دانشکده ادبیات و علوم انسانی-دانشگاه اصفهان*، ۶(۲)، صص. ۱-۱۰۵.
- زامباور، ادوارد. (۱۳۵۶). *نسب‌نامه خلفا و شهریاران و سیری تاریخی حوادث اسلام* (ترجمه محمدجواد مشکور). تهران: کتابفروشی خیام.
- ستوده، منوچهر. (۱۳۴۴). دو کتیبه از بدر بن حسنویه. یغما، ۱۸(۵)، صص. ۲۴۸-۲۵۰.
- سجادی، علی. (۱۳۸۱). پل کشکان در مسیر راه‌های تاریخی لرستان. *فصلنامه اثر*، (۳۵)، صص. ۲۴۴-۲۶۹.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۹۸). هنر شیبی آل بویه. تهران: انتشارات مطالعات هنر اسلامی.
- شیمیل، آن ماری. (۱۳۸۹). *خوشنویسی و فرهنگ اسلامی* (ترجمه اسدالله آزاد). تهران: انتشارات به نشر.
- صحراگرد، مهدی. (۱۳۹۵). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی؛ کتیبه‌های صحن عتیق. مشهد: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
- فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۶۲). *اطلس خط*. اصفهان: انتشارات ارغوان.
- مرادی، یوسف. (۱۳۹۷). سماج (دکان) محل گردهمایی پادشاهان جهان. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۸(۱۷)، صص. ۱۶۱-۱۸۰.

- O'Kane, B. (2006). *The Treasures of Islamic Art in the Museum of Cairo*. New York: The American University in Cairo Press.

